

ג'ני לבל

**עד 'הפתרון הסופי'
היהודים בבלגראד 1521–1942**

ספריית "הילל בן־חיים"
הוצאת הקיבוץ המאוחד

Jennie Lebel

UNTIL 'THE FINAL SOLUTION'

The Jews in Belgrade 1521-1942

הביאה לדפוס: שולה שלהב

על העטיפה: מראה מבצר העיר במפגש הנהרות
דנובה וסאוונה, בלגראד 1521

אין להעתיק, לשכפל, לצלם להקליט, לתרגם,
לאחסן במאגר מידע או להפיץ ספר זה
או קטעים ממנו בשום צורה ובשום אמצעי,
אלקטרוני, אופטי או מיכני (לרבות צילום
והקלטה), ללא אישור בכתב מהמוציא לאור

©

By Hakibbutz Hameuchad
Publishing House Ltd., Tel-Aviv
Printed in Israel 2006

כל הזכויות שמורות

להוצאת הקיבוץ המאוחד בע"מ
דפוס "חדקל" תל-אביב תשס"ו

הפתרון הסופי של השאלה היהודית בבלגראד 1941/42

התחלת הסוף – 'נומרוס קלאוזוס'

כפי שכבר תואר כאן, יהודי יוגוסלביה היו אזרחים שומרי חוק. יחסם למדינתם, שהתאפיינה במולטי־אתניות, היה פטריסטי ביותר, אפילו כשהיו חייבים להילחם את באחיז מעבר לגבול. הייתה להם נוכחות רבה למדי בחיים ציבוריים, ויחסי האוכלוסייה הלא יהודית כלפי שכניהם היהודים היו סבירים, אפילו אם לעיתים, לתומם או בכוונה, ניסו להטיל עליהם מורא ושאלו אותם מדוע הם רצחו וצלבו את ישו מושיעם.

יהודי רוב חלקי יוגוסלביה לא נבדלו מיתר התושבים, ומחוץ לביתם נהגו ככלל האוכלוסייה. מראה היהודי לא היה שונה מזה של שכניו וכך גם לבושו. יהודים שלטו בשפת המדינה, בכל חבל בניב המיוחד לו, למרות שהספרדים דיברו בביתם שפתם הראשונה, יהודית־ספרדית. נכון להגיד שלא היו מקרים רבים של נישואים מעורבים, אך גם לא היו הרבה נישואים בין־עדתיים ספרדיים־אשכנזיים, משום שהספרדים ניוונו יותר מהמעין ההלכתי. נערות ונערים יהודים ברחבי יוגוסלביה קיבלו את התודעה היהודית הראשונה לרוב בעל כורחם, בשיעורי דת הכרחיים. הופעת הציונות קירבה בהרבה את היהודים משתי העדות ואפילו בין מעמדים שונים.

אפשר לקבוע כי רוב זמן קיומה של מלכות יוגוסלביה לא היו סימנים בולטים לאפליה כלפי היהודים. ופתאום, ב־5 באוקטובר 1940, חוקקו לראשונה מאז הקמתה של המדינה היוגוסלבית חוקים (תקנות) אנטי־יהודיים, שכללו הגבלת הפעילות הכלכלית של היהודים ו'נומרוס קלאוזוס' (Numerus clausus), מספר סגור, כינוי להגבלת מספר המתקבלים לענף זה או אחר, למוסדות מסוימים וכדומה. כינוי זה נתפס ביוגוסלביה בעיקר לגבי איסור קבלת צעירים יהודים למוסדות ההשכלה מעל לאחוזם באוכלוסייה.

למעשה, היה זה כבר בסוף אוגוסט 1940, כשמהלי בתי ספר תיכוניים ומקצועיים מסרו להורי תלמידים שרצו להירשם לכיתות ראשונות בשנת הלימודים 1940/41 שלא יוכלו להירשם בהתאם לפקודת משרד החינוך. לאחדים שכבר נרשמו הוחזרו התעודות. ההורים שנתפסו בפאניקה ואיבדו עשתונות פנו לאיגוד הקהילות היהודיות (להלן: אקיד"י) לקבל הסבר, משום שבאוגוסט 1940 לא פורסמו שום חוקים מפלים, לפיהם יכלו לבסס התייחסות כלפי ילדים יהודים. הפקודה נמסרה בעליפה ולא כללה את כל בתי הספר בממלכה, אך הייתה כעין איתות על מה שעומד להתחולל בעתיד הקרוב. המטרה שאיגוד הקהילות הציב לעצמו הייתה הגשת עזרה לנפגעי החוקים

האנטי־יהודיים. הדרך שנראתה לו ושנחשבה יעילה ביותר בתנאים החדשים הייתה דאגה שתפסה מקום חשוב במחשבתם: הסתגלות והיערכות, המחייבת פתיחת מסלולים שנחשמו בפני הדור הצעיר, בית ספר ל'מיתרים'.

כבר ב־3 בספטמבר 1940 יסד אקיד"י ועד מיוחד, שמטרתו היתה לבדוק מה מסתתר מאחורי 'היחס המשתנה' של מוסדות בתי הספר כלפי בני נוער יהודי שהיה עד אותה עת שווה בין השווים. נעשו מאמצים גדולים כדי לשמור את הקהילה מהחלטות לפיהן יהפכו לאזרחים בדרגה שנייה.

נציגי אקיד"י חשו עלבון עמוק ומורת רוח, והחליטו לפנות בקובלנה לכל אותם גורמים רשמיים שיכלו לתת הסבר כלשהו וגם להשפיע על ההחלטה:

ב־3.9.1940 ביקר שמעון־שימה שפיצר, מוזכ"ל אקיד"י, אצל השר בראנקו צ'וברילוביץ'.

ב־4.9.1940 התקבל ד"ר יצחק אלקלעי, רבה הראשי של יהדות יוגוסלביה, אצל ד"ר אנטון קורושץ, שר החינוך, כומר קתולי, שהיה ידוע כאנטי־יהודי ושלמעשה יזם את התקנה.

ב־5.9.1940 ביקרו ד"ר יצחק אלקלעי וד"ר פרידריך פופס, יו"ר אקיד"י, אצל ד"ר לזר מרקוביץ', שר המשפטים.

ב־6.9.1940 ביקר ש. שפיצר אצל סגן שר הפנים. באותו היום ביקר פרופ' ד"ר לאון כהן, רופא בעל מוניטין, אצל דראגישה צבטקוביץ', ראש ממשלת יוגוסלביה. עמו שוחחו על אותו הנושא ב־8 בספטמבר יהודים בני עירו ניש.

ב־9.9.1940 שוחח ד"ר ויטה קיון, מראשי יהדות סרביה, עם ד"ר יורי שוטאי, שר האוצר.

ב־23.9.1940 התקבל הרב ד"ר אלקלעי לריאיון אצל הנסיך־העצר פאבלה קאראג'ורג'ביץ'. הרב הראשי ביקר יומיים לאחר מכן גם אצל ראש הממשלה. מלבד כל אלה ואחרים בהנהלת אקיד"י, ביניהם ד"ר מרקו הורן וד"ר יואל רוזנברגר, רבים מחברי הקהילה בעלי שם ומעמד בחברה סברו שהתערבותם תועיל, פתחו במערכה ציבורית וניהלו שיחות עם אישים בולטים במדיניות יוגוסלביה. בכל המגעים הישירים, הפגישות והשיחות קיבלו נציגי היהודים רושם שאישי־ציבור 'מגלים הבנה' ונוקטים נימה פייסנית. כמעט כולם הצהירו שיש להם רושם כי החוק הוא רק זמני, המגמה מוגבלת כצו השעה, עקב הלחץ מצד הרייך הגרמני, ושבקרב יתבטל או יוכנסו בו תיקונים. אפילו אם יחול, יהיה פושר ביותר. היחידי שחרת על דגלו את המדיניות האנטי־יהודית ולא הסתיר את דעותיו היה השר ד"ר אנטון קורושץ, יוזם הפקודה.⁴⁰⁷

ואכן, ממשלת יוגוסלביה ניסתה להניח את דעת הגרמנים, ולמעשה היה זה כנראה בלון ניסוי. האפשרות להטיל על היהודים הגבלות בלי לעורר תגובות חריפות הייתה מעתה ריאלית.

הראשונות של התיכון, על כל תלמיד היה לעבור 'בגרות קטנה', שמאחריה יכול היה להמשיך את לימודיו עוד 4 שנים בגימנסיה ריאליט או הומאנית, או בבתי ספר מקצועיים. התקנה התייחסה לכל הכיתות הראשונות, החל מהכיתה הראשונה לאחר סיום ביי"ס עממי בגיל 10 עד השנה הראשונה באוניברסיטה. אגב, כל בתי הספר נהגו בהפרדה בין הבנים והבנות.

ה'נומרוס קלאוזוס' היה מעשה החקיקה הראשון מסוג זה אחרי מלחמת העולם הראשונה, בניגוד גמור להסדרים שנעשו בחוזה השלום, לפיהם הובטחו זכויותיהם של המיעוטים הלאומיים והדתיים בארצות אירופה, שקיבלו תוקף בינלאומי בערבות חבר הלאומים.

על סמך החלטה על שינוי התקנות הקיימות והחקיקות החדשות מתאריך 16.9.1939, הביאה מועצת השרים עבור שנת הלימודים 1940/41, בפקודה מס' 1323 מתאריך 5.10.1940, תקנה בעלת חמישה סעיפים בקשר להרשמת אנשים ממוצא יהודי.

לפי הסעיף הראשון בתקנה, המוסדות העליונים של בתי ספר היו רשאים להחליט ולקבוע כמה תלמידים ממוצא יהודי רשאים להירשם לשנה הראשונה של כל אחת מהפקולטות ויתר בתי הספר, החל משנת הלימודים 1940/41. צוין שהחוק לא יחול על תלמידים ממוצא יהודי שנרשמו כבר ללימודים, וסיימו את הכיתות הראשונות. הם יכלו להמשיך בלימודיהם.

בסעיף השני של התקנה נכללו ההנחיות שיש לנהוג לפני משורת הדין במקרים שעלפיהם יתקבלו תלמידים ממוצא יהודי שהוריהם היו ראויים והצטיינו בשירותם למולדת. כוונת סעיף זה הייתה למנוע קבלתם של ילדים שהוריהם לא לחמו בכלל, או שלחמו במלחמת העולם הראשונה בצד 'הלא נכון', כלומר כל אלה שהתגוררו בכל האזורים שהיו מחוץ לסרביה ומונטנגרו, באזורים שהיו בשלטון האוסטרי-הונגרי, התורכי, הבולגרי וכדומה, ולכן גויסו לצבאות האויב, בדיוק כמו כל יתר אזרחי האזורים הללו. בסעיף השלישי נקבע שזרים ממוצא יהודי לא יורשו כלל להירשם לאוניברסיטאות.

הסעיף הרביעי קבע שלמוסדות העליונים של רשת החינוך יש ייפוי-כוח לבדוק אם התקנות אכן מתבצעות הלכה למעשה, ולמסור הנחיות והסברים בקשר ליישום התקנות.

על התקנות חתמו דראגישה י. צבטקוביץ', ראש הממשלה ומ"מ שר הפנים, ד"ר ולאדקו מאצ'ק (Vladko Maček), סגן ראש הממשלה, וכל יתר שרי הממשלה. התקנה של ה'נומרוס קלאוזוס' נקראה בין היהודים 'חוק קורושץ' (Korošec).⁴⁰⁸

לרוב בתי הספר התיכוניים לא הגיעו עד התאריך הנ"ל תקנות משרד

החינוך לגבי תלמידים יהודים, כך שכבר מ' בספטמבר ישבו כל הנערים והנערות היהודים בכיתות ולמדו שם, ורק אז נמסר להם שהם 'מיותרים', 'סרח עודף', ושסור להם לבוא יותר ללימודים.

למרות שהוכה בתדהמה ובזעם, לא איבד איגוד הקהילות היהודיות עשתונות, משום שלא היה שום צל של ספק שיש צורך לפעול ולחזק את הנפגעים. לאור המצב החדש, התכנס ב' באוקטובר ועד הפועל של איגוד הקהילות לישיבה דחופה, שבראשה ישבו יו"ר ד"ר פרידריך פופס והרב ד"ר יצחק אלקלעי, רבה הראשי של יהדות יוגוסלביה. לפי רשימת הנוכחים ניתן להבין שלנושא הדיון הוענקה דרגת חשיבות ותשומת לב רבה ביותר. האיגוד התייצב כמגן על זכויות היהודים וראה בדאגה את התקנות הללו, מה גם שהיה חשש שמא הם ישמשו תקדים לתקנות וחוקים דומים נוספים.⁴⁰⁹

איגוד הקהילות פרסם גילויידעת תקיף, בו נרשם והודגש שנעשים מאמצים גדולים לברר את טיב מעשי המחוקק, במיוחד בכל מה שקשור לחינוך ילדי ישראל. נותר היה לברר האם יש אפשרות למנוע פגיעות אפשריות נוספות במרקם החיים הדמוקרטיים. בסופו של דבר, לאיגוד הקהילות הייתה אמונה מלאה שרק קהות חושים מקרב בודדים מחברי הממשלה גרמה למצב החדש ויש לקבלו בראש מורם ובכבוד, כי לפני יהדות יוגוסלביה משימות חדשות, ויש להכשירה לשאת את המטען והעומס.

בסקירה על התפתחות המאורעות, דיבר עו"ד דוד א. אלקלעי, שחשב שבמצב העצוב החדש עדיין נשאר ליהדות יוגוסלביה ידיד טוב אחד ונאמן, והוא הציבוריות היוגוסלבית, שלא מבינה ואינה תופסת מדוע היה צריך לנקוט בצעדים הללו. אלקלעי סבר כי יש לפנות אליה, שלבטח תבין את הכאב והעלבון הצורב שנגרמו ליהודים. מילותיו נתקבלו פה אחד בין חברי ועד הפועל, והוחלט שאקיד"י יפרסם גילויידעת תקיף.

בנקיטת עמדה כלפי התקנות הללו הודגש שיהודי יוגוסלביה הרגישו עלבון צורב, השפלה מבישה ופגיעה בגאוותם הנרמסת ובכבודם המופקר. בכל זאת, הם היו משוכנעים, שבהגנה נגד הטלת דופי בפטריוטיות שלהם, יכולים יהודים לפנות לעמי סרביה וקראטיה האמיצים שירימו את קולם נגד אי הצדק שנעשה להם, משום שגם העמים הללו טעמו את מרגורלם משך מאות בשנים כדי להשיג את צדקתם וחירותם. בסוף מציינים החתומים על ההצהרה, שלמרות האכזבה על ההשפלות עד כה ופגיעות נוספות שעוד עלולות ליפול עליהם, הם יענו, כפי שתמיד עשו, בנאמנות למלך ולמולדת עד משבירוחם האחרון, בלי לערער את אשיות אמונתם המסורתית:

שום דבר בעולם לא יכול לפגוע ביהדות יוגוסלביה בעיני אנשים שחושבים ומרגישים בצדק ואשר במוצאו של האדם לא רואים פשע או נחיתות. אנו פונים

אליכם, לאחינו, לאחיותינו ולילדינו, שאותם שואפים לבדוד מבארות חוכמה, ממעיינות חינוך ומעקרונות מוסריים ופטריוטיים, אנו קוראים לכם לא להירתע, אלא להאמין באמת וצדק הנצחיים שלא ייכנעו.⁴¹⁰

חברי ועד הפועל של איגוד הקהילות לא הרגישו (או שמא לא רצו לראות) שאכן מדובר בחקיקה שכבר איננה זוחלת, אלא רצה ומתגלגלת אל הציבור.⁴¹¹ נתעורר חשש מפני פרסומם של חוקי־אפליה נוספים בקרוב. ואכן, האפליה הורחבה לעתים גם לתחומים שלא צוינו במפורש, כגון מכרזים תפורים, השתיית התקדמותם של פקידי־רשות יהודים, הימנעות מגיוסם של קציני־מילואים יהודים והוצאתם מקורסים לקצינים. גם רבה הראשי של הממלכה, ד"ר יצחק אלקלעי אולץ להתפטר מכהונתו בסנאט המלכותי.

יישום החוק בבתי ספר תיכוניים

ב־15 באוקטובר 1940 פורסמה התקנה מס' 14097, עם פירוט כמה תלמידים רשאים להירשם בבתי ספר ברחבי יוגוסלביה. שר החינוך של מלכות יוגוסלביה החליט, שבכל גימנסיות, הריאליות וההומאניות, שבשטח מנהלת העיר בלגראד ובכל חבלי המדינה (Banovina), חוץ מאשר בחבל סאוה, שהיה שייך לקרואטיה, יכלו להירשם בכיתה א' בשנת הלימודים 1940/41 סך הכול 108 תלמידים יהודים אזורי המדינה. בבלגראד הורשו להירשם 19 בנים ו־7 בנות, והיה מפורט מספר המורשים בכל ביה"ס. בהחלטה צוין שלבתי ספר שלא הוזכרו, לא יורשה להירשם אף תלמיד יהודי. הוחלט גם להחזיר לתלמידים שנזרקו את דמי הלימוד שכבר שולמו.⁴¹²

במשרד החינוך נתקבלו בקשות רבות, שאחדות מהן נשתמרו אצל אלה שנותרו בחיים ועלו לישראל. נוגעת ללב היא עדותו של מירקו פוקס, שבאוקטובר 1940 נקרא לשירות המילואים. בתו בת ה־10 שסיימה אז בית ספר יסודי, נכללה במסגרת ה'נומרוס קלאוזוס' ולא אפשרו לה להירשם לכיתה א' של ביה"ס התיכון. פגוע עד עומק נשימתו, שיגר פוקס אל מפקדו הודעה על פרישתו מתפקידו כקצין מילואים ונימק זאת כך:

לאחר שעקב החלטת שר החינוך אני נחשב מעתה לאזרח סוג ב', אם לא למטה מזה, למרות שהחוקה היוגוסלבית קובעת שוויון זכויות בין כל האזרחים כולם, ללא הבדלי לאום והשתייכות דתית, אני רואה את עצמי בתוקף החלטה זו כבלתי ראוי להוסיף ולשרת בתפקידי כקצין מילואים... ברור לי שאם התפטרותי תתקבל, ייגרם לי אישית נזק ממשי, אך אני סבור שגם כטוראי המועסק בחפירת תעלות או בכל עיסוק דומה אוכל לתרום למדינתי... אני רואה בצעד שנקטו הרשויות כאשר גרשו

את בתי מבית־הספר עלבון כבוד, ואני סבור שיחס כזה כלפי משפחתי מעיד שאינני נחשב בעיני רשויות המדינה כאזרח ראוי דיו. כיוון שאני רואה בשירותי כקצין בצבא תפקיד רם ומכובד, לא אוכל להרשות לעצמי להוסיף ולשרת בתפקיד זה ולהתהדר במדי קצין, כאשר הזכות להיחשב לאזרח הגון נשללת ממני בפועל.⁴¹³

לעמדתה של המנהיגות היהודית הייתה חשיבות רבה. התערבות באה על דעת כולם. העיתון *הקול היהודי* שראה אור בסראייבו, הביא כחודש לאחר מכן התקנות שהגדירו גם מיהו יהודי:

א. כל אלה שאביהם ואמם נולדו בדת היהודית, אפילו אם שינו את דתם או הם ללא דת;

ב. שאביהם נולד בדת היהודית ושאמם בעלת אזרחות זרה;

ג. מי שנולד בנשואי תערובת והוא יהודי או ללא דת.

לא יחשב כיהודי:

1. מי שנולד מאב יהודי ואם לא יהודיה שאזרחותה יוגוסלבית;

2. מי שהיה מתנדב במלחמה, או לוחם במערכות מלחמות שחורר;

3. מי שהוריו הצטיינו בשירות המולדת.⁴¹⁴

בתי ספר לתלמידים מורחקים

איגוד הקהילות היהודיות נקט כמעט מיד בצעדים מעשיים, כי חשוב היה לאפשר לילדי ישראל להישאר בתוך מסגרת לימודית. בשיתוף־פעולה עם הורי התלמידים המרוחקים הוחלט לארגן בתי־ספר תכוניים פרטיים בכמה מערי הממלכה, שיתקיימו בכל ימות השבוע, פרט לשבת. הלימודים התנהלו בבנייני מוסדות היהודיים.

נותרה בעיית הכרת משרד החינוך בבית־ספר מסוג זה, והשאלה האם בוגריו יהיו מסוגלים לעמוד בבחינות ממשלתיות ולהמשיך בלימודיהם הסדירים לאחר שיפוג 'חוק קורושץ'.

לייסוד בתי ספר כאלה עזרה העובדה שבבלגראד ובכמה ערים אחרות התקיימו בעבר בתי ספר יהודים מוכרים.⁴¹⁵

המצב הגרוע ביותר היה בבוסניה ובסרביה הדרומית (מקדוניה), שבהם התגוררו רבים מיהודי יוגוסלביה. בסראייבו ובביטולה הם היוו כ־10% מכלל התושבים. מאחר שהתקנה לא חלה על בנים ובנות של אבות שלחמו במלחמת העולם הראשונה בשורות צבא סרביה, נפגעו כל אלה שהוריהם שרתו, רובם ככולם, בצבאות אויב.⁴¹⁶

בסראייבו, שם נתקבלו 16 תלמידים, והורחקו כ־70 תלמידים ותלמידות, נפתחו שתי כיתות א' של גימנסיה. מלבד ילדים מסראייבו נרשמו גם ילדים

מהערים זניצה (Zenica), באניה לוקה (Banja Luka) וטראבניק (Travnik). הלימודים היו חנים אין כסף, ותוכנית הלימודים חפפה את תוכנית בתי הספר הממלכתיים. יהודי סראייבו לא רצו להביך מורים לא יהודים, ולקחו על עצמם את כל תפקידי הניהול והלימוד. המנהל היה ד"ר קאלמי ברוך, והמורים ד"ר מרסל שניידר, אברהם פינטו, אברהם פאפו, אליעזר לוי ויעקב מאסטרו. רופא ביה"ס היה ד"ר יצחק ישראל. בכל זאת, היו שם שני מורים לא־יהודים: ד"ר ווין גליגיץ' (Glgić), שלימד ביולוגיה, וזלטה רדושביץ' (Radošević), להשכלה המוסיקלית.⁴¹⁷

בבלגראד נפתח בית ספר למורחקים, שפעל לפי תוכנית בתי ספר ממלכתיים והיו בו כ־70 תלמידים. בראש בית הספר עמד איבן קון, מי שהיה מנהל ביה"ס התיכון למסחר, והמורים היו שלמה קלדרון, שהיה עד אז מורה בסמינר למורים והיסטוריון, ד"ר יהודה לוי, מורה בגימנסיה ריאלית השנייה לבנות, בלשן ובקי בשפה העברית, ואת בנוסף לשישה מורים לא־יהודים, שהתייצבו והתנדבו ללמד כדי להפגין את התנגדותם לתקנות המשפילות. שמות חמישה מהם לא ידועים לנו, אך ידוע גם ידוע שם אחד המחנכים הבולטים, המורה והסופר הידוע, טריפון ג'וקיץ' (Trifun Djukić).

אחזקת בית הספר וההוצאות מסביב נפלו באופן יחסי על שתי הקהילות, הספרדית והאשכנזית. ההורים שילמו את דמי לימוד לפי מצבם החומרי. הלימודים נערכו תחילה בבית הכנסת האשכנזי ברח' קוסמייסקה 19, ומאוחר יותר בחדרי לימוד של ביה"ס היהודי, שהחליף את שמו ל'הגימנסיה היהודית'.⁴¹⁸

סביב ביה"ס נערכו פעילויות רבות ושונות, שהשתתפו בהן רבים ממשכילי הקהילה וכמעט כל התלמידים והוריהם.⁴¹⁹

הגימנסיה היהודית פעלה פחות משנת לימודים אחת, עד פרוץ המלחמה באפריל 1941. למעשה בכל בתי הספר ברחבי יוגוסלביה נפסקו הלימודים כבר ב־27 במרס. ביוני 1941 קיבלו גם תלמידי הגימנסיה היהודית את תעודות הגמר שלהם כמו כל התלמידים שלמדו בבתי הספר הרגילים. לדאבוננו לא נשתמרה שום תעודה מהגימנסיה היהודית.

הרשמה לשנת הלימודים 1941/42 התנהלה בבלגראד לפי התוכנית, למרות הכיבוש הגרמני, והלימודים החלו, כנהוג, ב־1 בספטמבר 1941. מיותר לציין כי אף ילד יהודי לא התקבל לאף בית ספר. הגימנסיה היהודית חדלה מלהתקיים, כי באותה עת כל המורים היהודים ואף תלמידים רבים כבר היו כלואים במחנה טופובסקה שופה וכמה מהם הוצאו להורג מדי יום. חודשיים לאחר מכן, בדצמבר 1941, כל הילדים עם אמהותיהם הובלו ל'מחנה יהודי' בסימיטשה ליד בלגראד ושם נרצחו כולם, עד תחילת מאי 1942 במשאות גזים, ועל כך בפרק נפרד.

תקנון הרשמת היהודים לבתי הספר הגבוהים

באוניברסיטת בלגראד בוצעו בקפדנות ובחומרה הוראות התקנות לפי מסמך מס' 1323/40 מ'8.10.1940. לפי הסעיף 2 של התקנות, אימץ סנט האוניברסיטה את החלטת ועד המשפטנים הקבוע והחליט על מספר המועמדים היהודים שיש להם רשות וזכות להירשם לאוניברסיטה. היחס בין כלל הסטודנטים שנרשמו למספר היהודים שהורשו להירשם היה כדלקמן: בפקולטה לפילוסופיה היחס היה 2:530; בפקולטה למשפטים 6:1,249; בפקולטה לרפואה 4:850; בפקולטה לחקלאות 1:219; בטכניון 3:714; בפקולטה לרפואה וטרינרית 1:169. סה"כ 17 סטודנטים יהודים.

כדי להשוות מספר זה למספר הסטודנטים היהודים שנרשמו לשנה הראשונה רק שנה קודם לכן, להלן מספרם: בפקולטה לפילוסופיה 46 סטודנטים יהודים; בפקולטה למשפטים 15; בפקולטה לרפואה 64; בפקולטה לחקלאות 13; בטכניון 39; בפקולטה לרפואה וטרינרית 8. סה"כ 185 סטודנטים יהודים.

לפי סעיף 2 של התקנות אמורים היו להתקבל לשנת הלימודים הראשונה סטודנטים יהודים שהוריהם היו: לוחמים במלחמת העולם הראשונה 'בצד שלנו' וקיבלו אות הצטיינות מזהב ע"ש קאראג'ורג'ה או עיטור זהב או כסף על גבורתם; אלה שהיו קציני מילואים; כאלה שקיבלו עיטור בעד הצטיינות כפעילי ציבור; נכי מלחמה; אלה שעזרו לסרבים באוסטריה-הונגריה בתקופת המלחמה; מי שהצטיינו בשטח הלאומי וכדומה.⁴²⁰

על פי אותו הסעיף של התקנות, פורסמה רשימה שמית של כל אותם מאושרים שנתקבלו לשנת הלימודים הראשונה.⁴²¹

עקב המצב החדש, לא התקבלו ללימודים גבוהים כמעט כל הסטודנטים שמוצא הוריהם היה בחבלי יוגוסלביה שבמלחמת העולם הראשונה נלחמו בעל כורחם בשורות האויב.

כעבור כשישה חודשים, לפי פקודת מפקד צבאי עליון בסרביה הכבושה מ'30.5.1941, נאסר המשך הלימודים על כל היהודים, בשלב הראשון כל המרצים יהודים פוטרו ממשרתם, וכעבור זמן קצר נעצרו גם המרצים וגם הסטודנטים.⁴²²

לא נותר אלא לסיים את הפרק הזה בציון עובדה, שכמעט כל התלמידים והסטודנטים, שנרשמו ואלה שהיו 'מיותרים', הפכו מאוחר יותר לקורבנות השואה.

העיתון וסניק (המבשר) של הקהילה היהודית הספרדית בבלגראד הקדיש גיליון שלם להחלטות מועצת השרים ולתגובות שאלה עוררו בדפוס

עיתוני הברירה פוליטיקה פראוודה פרסמו את נוסח התקנות ללא פרשנות. ההגנה העממית לא הזכירה אף במילה אחת. ורמה ובלקאן החלו בתעמולה נגד היהודים עוד לפני פרסום התקנות, כך שניתן לשער כי הם ידעו את תוכנם עוד לפני הפרסום. הם הקדישו מדי יום טורים ואף עמודים שלמים לתעמולה אנטי־יהודית. כבר לפי הדגשת הכותרת וגודלה אפשר היה לקבל רושם שיהודי יוגוסלביה הם סכנה ענקית וממשית לסדר, לשלום, לרווחה ולביטחון המדינה. יצא איפה שהעיתון האנטי־יהודי המוצהר בלקאן הוא אך מתלמד צנוע בהשוואה לעיתון הגדול ורמה שבאופן שיטתי הכניס לציבוריות את חידקי השנאה ואי־הסובלנות כלפי היהודים. ורמה ניסה לשכנע את קוראיו ש"המדינה הלאומית עם מעל ל־15 מיליוני תושבים ירדה לתפקיד עלוב של פרה חולבת לכ־70,000 יהודים שאינם יודעים שובעה". כותב המאמר, סנטור לשעבר דראגוסלב פ. ג'ורג'ביץ', הוסיף שתושבי יוגוסלביה לא ידעו עד תחילת אוקטובר 1940 שהם חיים כעבדים של פחות מחצי אחוז יהודים וש

עוד היום העם שלנו טובלב ומשועבד לא יודע שיהודים־בונים חופשיים שולטים מאפילתם על המדינה ביד רמה ותחת כל המשטרים, ולחלוטין לא מניחים לו לפתוח את עיניו, לראות למען מי הוא שפך את דמו במלחמה וזיעה מגואלת בדם בשלום.

ג'ורג'ביץ' מגלה שיהודים תופסים כל המשרות הרמות במדינה, כל המסחר והתעשייה, כל המקצועות החופשיים, כל הקתדרות בבתי ספר ובאוניברסיטאות, כל התקשורת, כל אמצעי תעמולה, מדע, ספרות, ובכלל הם שולטים על כל החיים החומריים והרוחניים של עמי יוגוסלביה, ומוסיף: השעה השתים־עשרה היא כדי לפתוח את העיניים ולעשות הכל לשחרורכם מהשעבוד החומרי והרוחני ליהודים! במילים אחרות: הגיע זמן שאתם, 15 מיליוני יוגוסלבים מרומים, תעשו הכל כדי להשתחרר מעבדות לפחות מחצי אחוז של יהודי יוגוסלביה...⁴²⁴

ככלל, ביוגוסלביה לא היו רבים שהעזו לגלות אומץ־לב ושאר־רוח ולקום להגנת היהודים ונגד התקנות המפלות כלפי תושבים נאמנים. תגובות חיוביות היו דלות ושוליות, ולא באו מצד אנשים בעלי משקל בממלכה. בגלל זה ראוי להביא פרקים מהעיתון שיצא לאור בעיר ניש, שפרסם את המאמר תחת הכותרת 'סרבים בני דת משה':

אנחנו מדגישים שיהודי ניש, דהיינו סרבים בני דת משה, העניקו את חלקם בחיים, בדמם, במעוקות וצרות, ברכושם ובכוחם, בקרב לשחרור, לנקמת קוסובו ולאחדות. אנו לא נשכח מקרה של חכם אברהם בן־ציון, אשר לא גילה לתורכים את

מקום שקושרים נפגשים, למרות שעונה קשות מצד האסקרים [חיילים תורכיים] וסינאן ראשידביי לגלות קן ההיידוקים [מורדים סרבים], ולמרות שפיתו אותו בצלצולי ונצנצי הדוקטים כדי שיבגוד, הוא עמד בגבורה, קיבל את הייסורים, למרות שהמורדים התאספו דווקא בביתו...⁴²⁵

המרות דת, ה'משומדייה' שלנו

לקראת שנת 1938 החלו להסתמן תופעות, בתחילה נדירות למדי, של נטישת היהדות. לעיתים המומרים לא הצהירו על כוונתם בפני הקהילה והרבנות, כנדרש לפי החוק, וכשהדבר נודע, היו ביניהם שהביעו רצונם לשלם בחשאי גם להבא מסייהם לקהילה ותרומות למוסדותיה, אך ההסתדרות הציונית דחתה זאת וקבעה, שאין לקבל שום תרומה מן המשומדים.

השבועון הציוני 'זידוב' (היהודי), שהופיע בזאגרב, לא עבר על התופעה זו בשתיקה ופתח מדור מיוחד שבמשך שנות 1940/41 פרסם רשימות של יהודים, אשכנזים כספרדים, שנטשו את היהדות. ד"ר הינקו גוטליב, שערך את הרשימות, קרא לטור שלו 'מהמשומדייה שלנו', שאיחד שני מושגים: על משקל 'שומדייה' (Šumadija), החבל בלב סרביה, וה'משומדים'. במדור הופיעו שמות הנוטשים, ביניהם אנשי שם ידועים.

ככל שהתופעה התרחבה הורגשה מתיחות בחלקים רבים של החברה היהודית. אנשי ציבור עקבו בדאגה אחרי צמיחת המגמה. תנועת ההמרה לא נותרה שולית. לפי הסטטיסטיקה, אותה פרסם איגוד הקהילות, יצאו ממסגרת היהדות והתנצרו במשך שנת 1938 כ־820 יהודים, מהם כ־240 נתינים זרים ו־580 אזרחי יוגוסלביה.

משנת 1938 ואילך התופעה רק הלכה וגברה. נדירות היו המרות דת על רקע מצוקות אישיות קשות בשל מצב כלכלי ירוד. המשומדים היו בעיקר יהודים משכילים ואף אנשים בעלי משקל ביהדות ובציונות. המספר הגדול של אלה שהמירו את דתם הוסבר בפסיכוזה של פחד שאחז אותם בתקופה שביוגוסלביה נשמעו קולות על הכוונה לנקוט צעדים לחוקק חוקים נגד היהודים. אין להתכחש שבאוויר ריחפה בצורה מוחשית ביותר תחושה של ערעור הביטחון וקירבה של הסכנה הנאצית.⁴²⁶

בקהילה הורגשה סכנה לחייה סדירים ושלווים, והיהודים נזקקו להרבה כוחות נפש כדי להמשיך את הרקמה החברתית, התרבותית והכלכלית ולהגבירה בכול התחומים. באותם הימים יזמה קהילת בלגראד תחרות נושאת־פרסים לתלמידי הכיתות הגבוהות של בתי הספר התיכוניים, על חיבורים בנושא 'מדוע אשאר יהודי בתקופה קשה זו'.

יחס החברה הנוצרית למומרים היה בדרך־כלל שלילי, הדבר עורר סלידה

Год. I Београд, 1 Јуна 1939 Бр. 6

11/20/2016 10:11:16 AM

PROBABLY, HE IS JUST LEAVING AGAIN

[illegible][illegible][illegible]

Поред «Велик шлем» као да су
и на уласку у свој останак танки
и наизглед у јерменијанском
дресу. А око устара, највећ на
двоје страних држача. Мо-
же тога да се одбоје свакога
да отуђава постојећу нову јерме-
нијанску у «Велик шлем».

2

Тема 2.
Классы старше 15 лет
пр. Пролетария Двор 26 кв.
Учебники и учебники
Космичев 19. Тел. 21-067
Почтовый факс 606
Вс. работы
Самые работы
ЮРИДИЧЕСКИЙ
Вопросы. М. Двор 26 кв.
Тел. 29-618
Классы, в которых есть

RECEIVED
JAN 14 1964

[illegible]

... Koja je to bila snaga koja nam je pomogla da preživimo i izgradimo

Яковъ Карповичъ
 1864 г. 10 июля конч.
 Изъ семьи СЕВЪ
 Пять сыновей и одинъ
 Пётръ АНДРЕЕВИЧЪ, одесситинъ
 Изъ семьи СЕВЪ
 Умеръ въ 1892 г.
 Давидъ А. Абрамовъ
 1864 г. 10 июля конч.
 Изъ семьи СЕВЪ
 Одинъ сынъ его Пётръ...
 Александръ Кисилъ
 1864 г. 10 июля конч.
 Два сына...
 Абрамъ Бей Шей
 1864 г. 10 июля конч.
 Изъ семьи СЕВЪ
 Родъ Абрамъ Карповъ
 Остатокъ семейства въ Одессѣ
 Изъ семьи СЕВЪ
 Родъ Абрамъ Карповъ
 Остатокъ семейства въ Одессѣ
 Изъ семьи СЕВЪ
 Семья Абрамъ
 Пётръ Абрамовъ - былъ сынъ...
 Изъ семьи СЕВЪ
 Он умеръ въ 1892 г.
 Изъ семьи СЕВЪ
 Семья Абрамъ Карповъ
 Остатокъ семейства въ Одессѣ
 Изъ семьи СЕВЪ
 Семья Абрамъ Карповъ
 Остатокъ семейства въ Одессѣ
 Изъ семьи СЕВЪ

Восемьдесят два с половиной процента из них являются гражданами Республики Татарстан. Среди дольщиков не было ни одного иностранца. В среднем на одного человека приходится по 1,5 кв. метра общей площади. В то же время в ряде случаев при покупке квартиры в строящемся доме приходится ждать от одного до нескольких лет. В то же время в ряде случаев при покупке квартиры в строящемся доме приходится ждать от одного до нескольких лет. В то же время в ряде случаев при покупке квартиры в строящемся доме приходится ждать от одного до нескольких лет.

Юсуп Хасенов

העיתונות היוגוסלבית הכללית גינתה את תופעת המרת דת של היהודים בכל פה ובלעג. הכיניים שהודבקו למומרים היו בעלי צליל מעליב ברור בנוסח: מוגילב, פחדנים, מתכחשים, בורחים, עריקים, לא ראויים, ירודים, חלשים, שפלים, לא נאמנים... אלה שזנחו את דתם לא מתוך שכנוע פנימי של עליונותה הרוחנית והמוסרית של דתם החדשה, אלא כדי להשיג 'אשרת כניסה לחברה', ושיש להניח שעם חלוף הסכנות ישובו ליהדותם. עוד נכתב כי אדם שנשט את דתו בקלות כה בלתי נסבלת, קל וחומר שינטוש גם את

הכנסיות הנוצריות, הפראווסלבית והקתולית כאחד, לא קיבלו את 'הנוצרים החדשים' בזרועות פתוחות. הן ידעו שהמרת דת זו נעשתה לא ממודעות, אלא מתוך חולשה, אפורטוניזם, ורצון להיאחז בתחבולה מתוך תקווה שהחוק העתידי לא יחול עליהם. לא שכנעו אותם אף המומרים שעמדו באדיקות בחובות הבסיסיות המוטלות על המאמין, כגון השתתפות בתפילות, ענידת צלב בולט על החזה, כדי שיוכיחו דבקות בנצרות ושלא

המירו דתם בסתר ולמראית עין בלבד. לא עזר כלום, וכדי להיווכח בכנות כוונותיהם, החליטו ראשי הכנסיות שקבלת יהודים לחיק הכנסייה תהיה מותנית בתקופת 'הכשרה' של חודשים ארוכים עד לקבלתם, ורק בתנאי שיתכחשו בפומבי לאמונתם הקודמת הבויה.

התברר שבעיני הגרמנים יהדותם של אלה שהמירו את דתם הייתה בלתי הפיכה, לא הייתה להם שום חסינות והנאצים החזירו אותם ליהדות. גם הם נאלצו להירשם במפקד האוכלוסייה היהודית שנערך במאי 1941.

חתימת החוזה המשולש 25.3.1941

הלחץ הגרמני על יוגוסלביה להצטרף לציר ברלין-רומא-טוקיו, בדומה להונגריה, בולגריה ורומניה, הגיע לשיאו בתחילת שנת 1941. היטלר רצה לנטרל גם את יוגוסלביה לפני כיבושה של יוון וצאתו למלחמה נגד ברית המועצות (תוכנית 'ברברוסה'). ואמנם, מלכות יוגוסלביה הצטרפה ב-25 במרס 1941 ליחוז המושלש של מעצמות הציר. על החוזה חתמו בווינה דראג'ישה צבטקוביץ' (Dragiša Cvetković), ראש ממשלת יוגוסלביה, ואלכסנדר צינצ'מרקוביץ', שר החוץ. בסעיפים הפומביים נאמר כי מעצמות הציר מכירות את ריבונותה ושלמותה של יוגוסלביה. גרמניה התחייבה שדרך שטחה הלאומי של יוגוסלביה לא יועברו צבאות מעצמות הציר, להבדיל מרוב המדינות שהצטרפו לציר המשולש ובהן כבר הוצבו יחידות צבא גרמניה. בעת הזאת היה כבר מעובד ומוכן תרשים של הרייך לפלישה ליוון וצבא גרמניה היה מרוכז בבולגריה, מוכן לפעולה.

הדבר שלא פורסם, לא ברייך ולא ביוגוסלביה, וזאת תוך דרישה מודגשת של גרמניה, היו סעיפים שצבטקוביץ' התחייב לסודיותם. בסעיפים הללו נכתב כי ב'סדר החדש' של הרייך בבלקאן יילקח בחשבון האינטרס היוגוסלבי לרציפות טריטוריאלית עד הים האגאי דרך התרחבות ריבונותה עד לסלוניקי, עיר ונמל היוונית.⁴²⁸

הצטרפותה של יוגוסלביה לציר המשולש גרמה למחרת היום הפגנות סוערות בכל רחבי יוגוסלביה, אך בעיקר בבלגראד. ב'27.3.1941, בהפיכת קצינים פרו-מערביים, הופלה ממשלתו של צבטקוביץ'. בראדיו בלגראד פורסמה הצהרת ראש הכנסייה הסרבית הפטריארך גברילו דוויץ' על הכתרת יורש העצר הקטין פטר קאראג'ורג'ביץ' (יליד 1923) למלך יוגוסלביה. בכך חדלו לתפקד העוצרים, הנסיך פאבלה קאראג'ורג'ביץ', ראדנקו סטאנקוביץ' ואיוו פרוביץ', ולראש הממשלה נתמנה גנרל בחיל האוויר דושאן סימוביץ'. הוחלט כי יוגוסלביה תישאר ניטרלית, וממשלת

סימוביץ' אף שיגרה לברלין ב־30 במרס מסר מרגיע, שההפיכה היא עניין פנימי של יוגוסלביה והממשלה החדשה מכבדת חוזים של קודמתה, כלומר גם את ההצהרה על הצטרפותה של יוגוסלביה לחוזה המשולש.⁴²⁹

עם פרוץ המלחמה: הפצצה נקמנית

תגובת אדולף היטלר למאורעות 27 במרס בבלגראד הייתה זועמת, סוערת ומהירה כבזק. בו ביום הוא כינס את יועציו הצבאיים, הרמן גרינג (Göring), וילהלם קייטל (Keitel) ואלפרד יודל (Jodl), בהנהגת שר החוץ יואכים פון ריבנטרופ (Von Ribbentrop). הוא דרש בצורה החלטית עונש אכזרי ליוגוסלביה, כזה שיכלול הרס גמור, ניפוץ הצבא והתמוטטותה כגוף לאומי. עקב זה הוא אף נתן הנחייה לדחות את ההתקפה על ברית המועצות בארבעה שבועות. תוכנית התקפה על יוגוסלביה נקראה 'מבצע 25'.⁴³⁰

הצופן הצבאי לפעילות חיל האוויר הגרמני נגד יוגוסלביה נשא את השם 'הענישה' (Strafgericht), וכשמו הוא גם היה: ללא הכרות מלחמה, ב־6 באפריל 1941, הותקפה מלכות יוגוסלביה דרך כל גבולותיה, משטחן של המדינות השכנות, שכרתו ברית עם גרמניה, והיו מרוכזים בהן כוחות צבא גרמניה ומשם גם המריאו מטוסים גרמניים בפיקודו של הגנרל אלכסנדר לר (Löhr) שהפציצו את בלגראד, זאת בניגוד ברור לאמנת האג משנת 1899 ולהסכם בריאן־קלוג (Briand-Kellog Pact) שנחתם בפאריס ב־27.8.1928.⁴³¹ היה זה ביום א', יום המנוחה, ב־7 בבוקר, כשתושבי בלגראד התעוררו למשמע רעש המטוסים. הם יצאו מפתח ביתם משוכנעים כי מדובר בטיסי חיל האוויר היוגוסלבי המבצעים להטוטי טיסה. וכך דיווח לממונים עליו קולונל רודולף טוסן (Tussen), מי שהיה אז הנספח הצבאי בשגרירות הרייך בבלגראד:

ההפצצה הפתיעה לחלוטין את האוכלוסייה... רבים סברו כי מדובר בתמרון. אנשים עדיין ישנו והאיכרים היו בדרכם מן הפרברים אל כיכרות השוק. ההשפעה המפתיעה של המתקפה התעצמה תוך יללתם השטנית של מפציצי־לילה ורעש הפצצות... הפאניקה גברה למראה המוני האנשים המשוטטים ברחובות לאחר שבתיהם נהרסו, כשהגויות המרוטשות מוטלות בחוצות... גם קווי המים והחשמל נהרסו כליל, ואי־אפשר היה לתקנם עד שוך ההפצצות...⁴³²

הייתה זו הפצצה נקמנית, ללא מטרות צבאיות. בהפצצות שנמשכו שלושה ימים ביצעו 243 מפציצים ו־120 מטוסי־קרב כ־980 גיחות והוטלו כ־440 טון פצצות. מספר הקורבנות נאמד בכ־3,000 הרוגים ויותר מ־15,000 פצועים. כמחצית המבנים בעיר נהרסו, ועשרות אלפי אנשים נותרו ללא קורת־גג.

בלגראד הפכה תוך יומיים של הפצצות כבדות לעיי הריסות, שמתחתם נקברו רבים חיים ומתים.

הפריצה ליוגוסלביה והמסע לכיבוש התרחשו בקצב מסחרר, במהירות עצומה ומפתיעה, זאת עקב השתתפותן של כל המדינות השכנות חברות הציר המשולש, במסגרת קואליציה לוחמת. השלטון היוגוסלבי התמוטט כמגדל קלפים, וארץ רחבת ידיים נכבשה בהרף-עין. לא היה ברידעת שהעלה על דעתו ניצחון צבאי גרמני כה מהיר וקל. הארמייה ה-12 של גרמניה בפיקודו של פלדמרשל וילהלם ליסט (List), הייתה מוצבת עוד מ-1 במרס בבולגריה, מוכנה להתקפה על יוון, ולא היה קשה לשנות את כיוונה כבר ב-6 באפריל. יחידות הארמייה השנייה, בפיקודו של פלדמרשל מקסימיליאן פון וייכס (Von Weichs), עברו את הגבול היוגוסלבי מרומניה בין 6 ל-11 באפריל; מהונגריה הם נכנסו כבר ב-7 באפריל. להתקפה הכללית הצטרפה גם איטליה.⁴³³

לכל אלה חייבים להוסיף את פעילותו של הגיס החמישי, של הגרמנים האתניים, ושל משתפי הפעולה מהבית, שתרמו הרבה להתפוררותו של הצבא היוגוסלבי. המלך וממשלתו נסוגו מהמדינה.

כינון שלטון הכיבוש

עם כיבושה של יוגוסלביה עלידי הגרמנים ובעלי בריתם באפריל 1941, חולקה המדינה בין גרמניה, איטליה, הונגריה ובולגריה. הרייך השלישי סיפח את רובה של סלובניה, הונגריה קיבלה את חלקה הגדול של וויודינה (חבל באצ'קה - Bačka), איטליה זכתה בדלמציה ומונטנגרו ובאופן בלתי ישיר שלטה גם בחלקו הגדול של חבל קוסובו, בולגריה קיבלה את חלקה בעוגה, וסיפחה את מקדוניה ואזור העיר פירוט. בחלק הקרואטי ובבוסניה והרצגובינה הוקמה מדינת גרורה פשיסטית שכונתה 'המדינה הקרואטית העצמאית', ואילו בחבל באנאט (Banat) ובשטחה הצר של 'סרביה ההיסטורית' משלו הגרמנים, שמינו ממשלה של משתפי פעולה, שמאוחר יותר עמד בראשה הגנרל מילאן נדיץ' (Milan Nedić).

ב-15 באפריל 1941 הגיע לבלגראד פלדמרשל פון וייכס, שקיבל הנחיות לארגן את שלטון הכיבוש העליון בכל השטחים שנכבשו בידי הגרמנים, וכעבור יומיים, ב-17 באפריל, נחתמה הכנעה ללא תנאים של מלכות יוגוסלביה, שנכנסה לתוקפה ב-18 באפריל בצהריים.⁴³⁴

מפת חלוקת יוגוסלביה לאחר כיבושה - אפריל 1941

כמעט במקביל לכניסת היחידות הגרמניות המבצעיות, הגיעו לבלגראד גם אנשי ה'שירותים המיוחדים', בין היתר אנשי שירותי ביון ומשטרה, עם 'רשימת מבוקשים' (Sonderfandungliste) שחוברה עוד בטרם פרוץ המלחמה, עם כ־3,000 שמות של אלה שצוינו כמתנגדי גרמניה הנאצית. עם היחידות הללו הגיעו לבלגראד אדמיראל וילהלם קאנאריס (Canaris), מפקד שירותי הביון של ה'אבווהר' (Abwehr), ריינהארד היידריך (Heydrich), ראש המטה העליון של ביטחון הרייך (Reichssicherheitshauptamt - RSHA)⁴³⁵. כוחות הכיבוש בסרביה נחלקו לשניים:

א. המפקדה הצבאית (Kommandostab);

ב. המנהל האזרחי (Verwaltungstab);

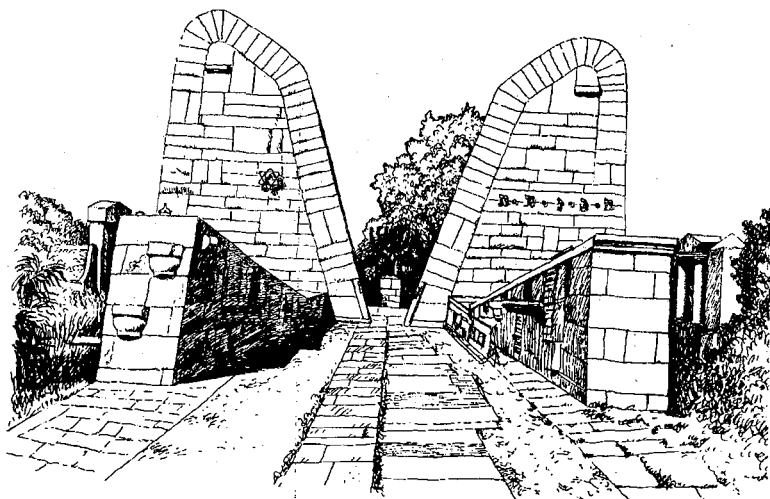
ב־22 באפריל נתמנה גנרל־קולונל הלמוט פרסטר (Förster) למפקד הצבאי בסרביה (Militärbefehlshaber Serbien) וכבר באותו היום הוא פרסם צו לתושבי סרביה בוזו הלשון:

בתוקף תפקידי כמפקד העליון בסרביה, הנני לוקח על עצמי ביום הזה ניהול במדינה. מי שלא יציית לפקודות שלי, מבצע מעשי חבלה ומעשים בעלי אופי פלילי כלפיו יחול חוק צבאי מלחמתי.⁴³⁶

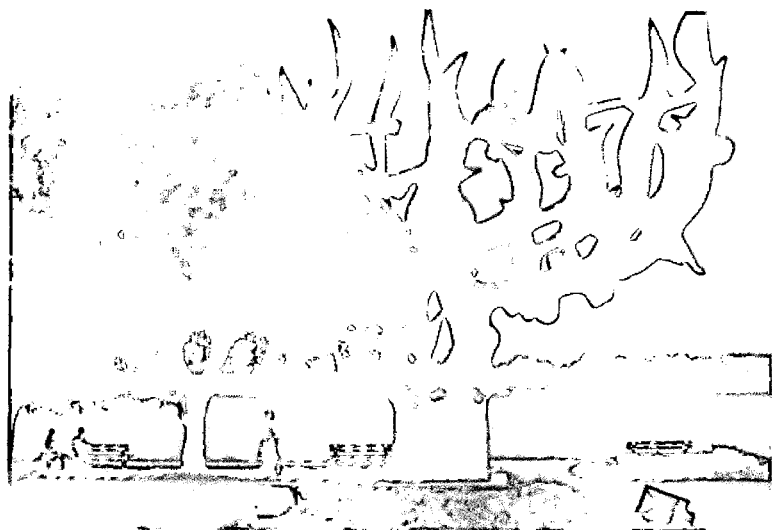
לראש המנהל האזרחי בסרביה התמנה ס"ס בריגדפירר ד"ר האראלד טורנר (Harald Turner), עורך־דין לפי הכשרתו המקצועית, שהצטרף למפלגה הנאצית כבר ב־1930 ולס"ס שנתיים לאחר מכן. לאחר הסכם מינכן מונה

ואף האנטינאצי, המשיך וסיים את לימודי רפואת שיניים, פה ולסת, ועשה קריירה מזהירה בגרץ, אוסטריה, שם התגורר בוויולה מפוארת ומשוריית, קיבל אותות הצטיינות, עיטורים וציוני לשבח. לאחר שפורסם עברו האפל, הועמד לדין, זמן קצר שהה בכלא, אך בגלל בעיות בריאות שוחרר ונפטר כאדם חופשי. בתו ד"ר יוסטינה סבוקושק ממשיכה לנהל את המרפאה על שמו בגרץ מאז תחילת 1995.

* לא ידוע גורלם של מרקו בנימינוביץ' (בן ציון ביבס) וחיים אלמוזלינו לאחר שסיימו את תפקידם כמלשינים ומוסרים ובלגראד נותרה ללא יהודים. היו שמועות כי את אלמוזלינו חיסלו הגרמנים כבלתי נחוץ. מרקו בנימינוביץ' המשיך את פעילותו בחבל קוסובו, ומאוחר יותר נעלם. היו שמועות שכאילו נראה בהונגריה או באיטליה. בנימינוביץ' הוכרז אחרי המלחמה כפושע מלחמה.⁵¹¹

ציור האנדרטה שהוקמה בבית העלמין היהודי לזכרם של יהודי בלגראד שנספו בתקופת השואה.
(תכנן האדריכל בוגדאן בוגדאנוביץ')

'המנורה הבוערת' - אנדרטה על גדת הנהר דנובה לזכר יהודי בלגראד -
 קורבנות השואה,
 עבודתו של הפסל ננדור גליד

- לניהול צרפת ל-15שנה; חבל הריין הועמד תחת שלטון הכיבוש של מעצמות ההסכמה אף הוא ל-15שנה וחלקו המערבי פורז. צבאה צומצם ל-100,000 איש. ב-1935 ביטל אדולף היטלר באורח חד-צדדי את הסעיפים הצבאיים שבחוזה.
- 403 'ההכרה היהודית' (ו'דובסקה סויסט) מיום י"א טבת 5680, 2.1.1920, עמ' 3; 'כנ"ל', 23.1.1920, עמ' 1.
- 404 'ההכרה היהודית', 6.2.1920, עמ' 1.
- 405 בלקאן, 9.3.1920; 'ההכרה היהודית', 26.3.1920, עמ' 1.
- 406 החלטת ההנהלה הראשית של איגוד הקהילות היהודיות בישיבתה ב-9 בינואר 1925.
- 407 רשימות משיבת הוועד הפועל מס' 24 של אקיד"י מ-9.10.1940, עמ' 83-84.
- 408 העיתון הרשמי של מלכות יוגוסלביה. מס' 229-A-LXXX, עמ' 1859, בשבת, 5.10.1940.
- 409 אצ"מ, (4) 3081 Inv./.
- 410 רשימות משיבת הוועד הפועל מס' 24 של אקיד"י מ-9.10.1940, עמ' 83-88.
- 411 אחדים מהסטודנטים שלא נתקבלו באוניברסיטת בלגראד התקבלו באוניברסיטת זאגרב. מאוחר יותר, לפי רשימות של ועד הפועל של אקיד"י רואים שהתקנון הורחב גם לבאנובינה הקרואטית (Banovina Hrvatska), ואין לנו פרטים מה היה גורל הסטודנטים מבלגראד שנרשמו שם.
- 412 בארץ חיים עוד מספר תלמידים שנפגעו מהתקנות הללו והם מסרו עדויותיהם למחברת.
- 413 כחצי שנה לאחר מכן נשבה מירקו פוקס ע"י הגרמנים, כך ששירות המילואים שלו ארך ארבע שנים וחצי.
- 414 JG 33/15.11.1940, עמ' 4.
- 415 נותרו פרטים על כמה מקהילות יהודיות ברחבי יוגוסלביה. בסקופיה לא זו בלבד שלא נתקבלו 20 תלמידים חדשים לכיתה א' של ב"ס תיכון, אלא שהורחקו 29 תלמידים שכבר למדו. מביטולה, שם הייתה אחת הקהילות הוותיקות בערי הבלקאן, הורחקו 25 תלמידים ותלמידות.
- 416 שלח, עמ' 36; ספומניצה, עמ' 83.
- 417 פינטו, יהודים, עמ' 85-88.
- 418 JAB, 1954, עמ' 150-152.
- 419 Glasnik, 2/1941, עמ' 14.
- 420 צ'יריץ'־בוגטיץ', עמ' 325.
- 421 צ'יריץ'־בוגטיץ', עמ' 326-327.
- 422 צ'יריץ'־בוגטיץ', עמ' 329.
- 423 וסניק 23/1940, עמ' 4.
- 424 וסניק 23/1940, עמ' 1-7.
- 425 JG 32/1.11.1940, עמ' 2-3.
- 426 הקול היהודי, סראייבו, 22/1939.
- 427 ז'ידוב 49/1938, עמ' 7; ז'ידוב 3.3.1939, עמ' 8; ז'ידוב 19.5.1939, עמ' 10; ז'ידוב, 50/1938.
- 428 ADAP, D/XII-1, תעודה 205-206, עמ' 353; PS-2450, כרך 5, עמ' 186.
- 429 ADAP, D/XII-1, תעודה 235, עמ' 347, מ-30.3.1941.
- 430 ADAP, D/XII-1, תעודה 217, עמ' 372, מ-27.3.1941.

- 431 הסכם בריאן-קלוג נחתם בין ארצות הברית, צרפת, גרמניה, בריטניה, איטליה, פולין, צ'כוסלובקיה, בלגיה ויפן. בכך התחייבו ארצות הללו לוותר על מלחמה כאמצעי לפתרון סכסוכים בינלאומיים, והתחייבו לפתרונות בדרכי שלום. יוזמי ההסכם היו אריסטיד בריאן, המדינאי הצרפתי, ופראנק בילינגס קלוג, מזכיר המדינה של ארצות הברית.
- 432 ADAP, D/XII-1, עמ' 307; קרסו, עמ' 45. אותו ניספח צבאי טוסן, שהיה בין הבודדים שנשאר בבלגראד לאחר שהיה ברור שגרמניה תתקוף את יוגוסלביה, מינה את עצמו ב-13 באפריל למפקדה הזמני של בלגראד והוציא מספר צווים חמורים לאוכלוסיית העיר.
- 433 ADAP, D/XII-1, תעודה 283, עמ' 397.
- 434 ADAP, D/XII-1, doc. 364, pp. 477-478.
- 435 בוז'וביץ', בלגראד, עמ' 26-27.
- 436 אסופת פקודות ותקנות של מנהלת העיר בלגראד (Verordnungsblatt).
- 437 NV 1/16.5.1941. מפקד צבאי פרסטר נשאר בסרביה עד 4 ביוני 1941, והמפקד האזרחי טורנר עד נובמבר 1941.
- 438 ADAP, D/XII-2, doc. 365, pp. 478-479; ADAP, D/XIII-2, 3; NV 30.5.1941 עמ' 3; doc. 491, p. 664.
- 439 בוז'וביץ', עמ' 45: AVII, NA, B-N-T-501, 264/196-420.
- 440 בתקופת מלחמת העולם השנייה, אלפרד רוזנברג היה אחראי להטמעה רעיונית ושטיפת מוח, לתעמולה ולעוררות נאצית, ובמסגרת זאת הוא יסד בפראנקפורט על נהר המיין 'בית ספר גבוה של המפלגה הנאצית לחקר יהודים ויהדות', מי שהיו האויבים הרעיוניים של הנאצים. בינואר 1940 נתן אדולף היטלר ייפוי כוח לרוזנברג להשיג לספריית בית הספר הזה כל חומר שאפשר להשיג מהספריות היהודיות והאיסופים. כך נוסד ERR, 'מטה רוזנברג', אשר הלך במקביל, לעתים אף לפני הוורמאכט, ושדר האוצר היהודי לפי הצו המיוחד שקיבל היטלר. 'מטה רוזנברג' שרד ובזו חומר רב והעביר אותו למכון המפלגה הנאצית לחקר השאלה היהודית. במשך שנות המלחמה הועברו לשם ספריות שלימות בנושא יודאיקה ותעודות, שנשדדו לא רק בגרמניה, אלא ברחבי אירופה, אוספים מכל המרכוזים היהודים של מדינות תחת הכיבוש הגרמני, כגון הספרייה הענקית של חברת 'כל ישראל חברים' מפאריס, 'רוזנטליאנה' מאמסטרדם, מסמינרים גבוהים לרבנים בברלין, בווינה, בוורוצלאב (ברסלאו), בפאריז ועוד.
- 441 USHMA, פונד 1401, סליל 132, עמ' 37-44. דין וחשבון מ-16.6.1941 מזאגרב של אוברשטורמבאנפירר ד"ר גוסטאב ברגר על עבודת המפקדה המיוחדת, הזונדרקומנדו ERR ליוגוסלביה. בדיווחו ציין ד"ר ברגר על עבודתו המצוינת במסגרת ERR של מירקו מירץ', בלשן מהעיר בצ'קרק שבחבל באנאט, ששלט היטב בלשונות שמיות.
- 442 בוז'וביץ', עמ' 63-65, 73, 79, 82-83.
- 443 זבורניק 8/2003, עמ' 115 (בוז'וביץ', המשטרה המיוחדת וסבל היהודים בבלגראד הכבושה).
- 444 NO 218, מ-30.4.1941; AVII, NA, 50-1/8; ענידת הטלאי עוררה מבוכה לא מעטה בקרב השכנים, שטענו: "לא רואים עליך!"
- 445 ON 20/2.5.1941, p. 3.
- 446 AVII, NA 12-1-66.

- 447 בוז'וביץ, עמ' 180, תיק מחקירתו של ד. יובנוביץ.
 Novo vreme, 1/16.5.1941.p.1; Novo vreme, 1.6.1941. p 1 448
 449 פשעים, עמ' 46-51; שלארפ, עמ' 294-302.
 450 קרטו, עמ' 247.
 JIM, No 217/10, F. doc. K. 11 451
 452 NV, 26.5.1941, עמ' 5
 453 בוז'וביץ, עמ' 139
 454 זבורניק 6/1992, 'לאחר עמ' 400.
 455 זבורניק 2/1972, עמ' 293.
 Alt, JIM 2326, k. 24-2a-1/1; Vilic, JIM 2337, k. 24-2a-1/2 456
 Spomenica SJOJ, p. 85-86 457
 JIM, 1795-K-22-1-1/28 458
 459 אשכנזי, עמ' 288.
 460 BHOJ, 6-5, מ'25.5.1960, עמ' 12-13.
 Spomenica SJOJ, p. 86; Zbornik SJOJ 2/1973, p. 283-285; Koljanin, p. 120-121
 NO-2952 462
 463 באותו היום נרשמו עוד שלושה מקרים של זריקת בקבוקי הבנוין על מכויות הגרמניות. המבצע של אחד המקרים הללו, נערה סרבית בת 16, אשר נתפסה, הודתה שאת המעשה הזה היא עשתה בעידוד יהודי אחד.
 JIM 2337-K-24-2a-1/2 464
 List uredaba 8/31.5.1941, pp. 84-89; Novo vreme, 3.6.1941, p. 2 465
 JIM, 2326, k. 24-2a-1/1; JIM, 2337, k. 24-2a-1/2; AJ. DK-110.F. No 17133 466
 467 לקראת סוף המלחמה, הוצאו מקברות אחים כ-68,000 גוויות ונשרפו. הספרים ממחנה באניצה עם שמות רבים מהקורבנות נשתמרו ונמצאים בארכיון ההיסטורי של בלגראד; הרשימות לפי הספרים הללו פורסמה לאחר המלחמה, ב-1945, בגיליונות של עיתון גלאס (Glas). ראה גם בוז'וביץ, עמ' 228-233.
 468 בבאנאט לא נותר זכר ליהודים. בית הכנסת בפטרובגראד נהרס בסתיו 1941, וחומרי הבניין שנאספו שימשו לבניית בנייני מגורים בעיר. העוגב יקר הערך שהושלך לרחוב נאסף עליידי אנשי הכנסייה הפרוטסטנטית, שם נמצא עד היום. ראה זבורניק 4/1979, עמ' 209.
 ADAP, D/XII-2, Doc. 297; NG-2722 469
 ADAP, D/XII-2, Doc.376, p. 495: "In anderen Gebieten sind andere Mili 470
 tärsbefehlshaber mit einer wesentlich grösseren Anzahl von Juden fertig geworden ohne überhaupt darüber zu reden."
 ADAP, D/XII-2, Doc. 297; NG-2722 471
 472 גנוך המדינה, 06/647; NG-3354. במשפטו של ראדמכר, הוא טען כי אייכמן, בשיחתם בטלפון, אמר לו: "במקרה שהיהודים יתמרדו - לירות בהם!" וסגר את השפופרת. איר"ש, TR-10/628, עמ' 73-74.
 473 פשעים, עמ' 41-42.
 Nationalsozialistische Volkswohlstand - NSV 474
 475 מישור הדגיש את המילה 'מלאות סיפוק' (befriedigt) והוסיף בשוליים 'ובכן אכן!'. (Also doch!)

- 476 NOKW-497. יחידתו של ליפה נשלחה לתיקון קווי הטלפון שנחבלו.
- 477 NO-5810
- 478 ADAP, D/XIII-2, doc. 425, pp. 570-572
- 479 NOKW-802; פשעים, עמ' 17-18.
- 480 NOKW05-9, דו"ח מסתיים ברשום גראפי של הקרקע שם נערכו הוצאות להורג.
- 481 Obnova, 25.1.1942.
- 482 ADAP, D/XIII-2, תעודה 566, עמ' 805. אגב, ב"8 בדצמבר, כשכבר החלו להעביר את יהודי בלגראד לסימישטה, התקבלה אצל בנצ'לר תשובתו של ראדמכר, שדבר גירושם של יהודי סרביה למזרח הוא בלתי אפשרי לפני האביב, משום שהמשימה החשובה ביותר בעת הזאת היא גירושם של יהודי גרמניה.
- 483 NAV, T-75, Roll 61, No. 452
- 484 22.1.1942, Obnova
- 485 קול'אנין, עמ' 54-55.
- 486 NOKW-1077, NOKW-1221, Nda, 36-1-47; VII, Nda, 36-1-34;
- 487 NOKW-1444
- 488 קומפאניין, כרך 2, עמ' 23-21.
- 489 *Betr.: Judenaktion in Serbien. Einsatzkommando mit Spezialwagen Saurer auf dem Landwege mit Spezialauftrag unterwegs.*
- 490 פשעים, עמ' 32.
- 491 קול'אנין, עמ' 120-121.
- 492 אנדורפר שלח את דיווחיו לממונים עליו מדי 10 ימים לממונים עליו.
- 493 משפט אנדורפר, ארכיון יד ושם, TR-10/900, עמ' 14.
- 494 יוסטיץ - Justiz und NS-Verbrechen, Band XI, עמ' 164-165.
- 495 יהודי פרישטינה, בירת חבל קוסובו, לא היו ביניהם, משום שחלק זה של החבל סופח לאלבניה גדולה' בשליטה איטלקית, מה שהציל את חייהם עד כניעת איטליה.
- 496 ארכיון יד ושם, TR-10/900, עמ' 2-4; ארכיון יד ושם, TR-10/900, עמ' 22-24; ארכיון יד ושם, TR-10/900, עמ' 18
- 497 פשעים, עמ' 35; PS-501.
- 498 NOKW-926, דיווחו של עמנואל שפר על נסיעתו של המפקד הצבאי אל דרום-מזרח סרביה בין 7 ל-14 ביוני 1942.
- 499 Pol. IV 348, PA, 29.5.1942
- 500 JIM, k 21-2-5/13
- 501 3.1.1942, Obnova
- 502 BDC, Turner SS-file.
- 503 עם הנרצחים נמנו: לאופולד אבנשפנגלר, אדריכל, יליד 1903; רוברט באואר, סוחר, יליד 1890; בלה גוטמן, רוקח, יליד 1906; זיגה גוריין, סוחר, יליד 1889; רודולף גיסקן, רוקח, יליד 1902; דוד הוכנר, מנהל בנק, יליד 1888; רוברט הירשער, פקיד, יליד 1904; יובאן צ'אן פינטוביץ, פקיד, יליד 1889; לדיסלב קריסהאבר. ראה גם: לבל, שבויים, עמ' 16-17; בראונינג (אנגלית), עמ' 70-72; פרסבורגר, זבורניק 3/1975, עמ' 230-229.
- 504 קרסו, עמ' 210-209.
- 505 פושעים, עמ' 34; BHOJ 57/1961, עמ' 30.
- 506 פשעים, עמ' 33.

- 507 k. 27, AVII, NjA, מס' 2/5. רשימה מלאה של כל בעלי התפקידים במשטרת הביטחון, על מחלקותיהם, של המדור היהודי. ראה איו"ש, TR-10/656; ארכיון יד ושם, JM-1202, תיקים 106, 122, 134, 166.
- 508 גנוז המדינה, 06/1435. ואלה דברי שפר: *Der Spezialwagen Saurer war ein besonders zu diesem Zwecke konstruierter Wagen, bei dem mittels einer besonderen Anlage (Hebel und Schlauche) die Abgase des laufenden Motors in das Innere des verschlossenen Wagens geleitet wurden, so dass die im Inneren befindlichen Personen innerhalb kurzer Zeit, etwa einer Viertelstunde, eingeschlüfert wurden und an Kohlenoxydvergiftung starben.* Justiz, E. Schäfer, 362-9, p. 153.
- 509 משפט אנדורפר, ארכיון יד ושם, TR-10/900.
- 510 משפט אנגה, ארכיון יד ושם, TR-10/656.
- 511 AJ, DK-110, F. No 17133
- 512 ילקוט גג של התאחדות עולי יוגוסלביה, תל-אביב 1997: תנועות הנוער היהודי במלכות יוגוסלאוויה 1941-1919.
- 513 שו"ת רש"ך, ח"ד, שאלה לג; בית שלמה, חו"מ, שאלה מ"ג.
- 514 המגיד, 35/9.9.1886, עמ' 291.
- 515 המגיד 35/9.9.1886, עמ' 292, שנתון 1933, עמ' 50.
- 516 לפי עדותם של ז'ק פריד, רוזה ברודט (שושנה שרי), ד"ר מנשה רוקוורגר ושרה מרכוס. ראה גם: ארכיון אבנטוב, ירושלים, B-317.
- 517 ויידוב 5/3.2.1939, עמ' 7; 11/1940, עמ' 8.
- 518 המגיד 35/9.9.1886, עמ' 291.
- 519 פרח משה אהרן, ח"א, ס"ד; המגיד 35/9.9.1886, עמ' 291; 39/13.10.1887; 40/1887, עמ' 320-319; 42/3.11.1887, עמ' 334.
- 521 ראה 'פעמים' 52, תשנ"ב, עמ' 139-116.
- 522 דוגמה: בספר *לקט הזוהר*, תרי"ט, הסכמות ר' חיים מתתיה בן ארוליי ור' ראובן ברוך.
- 523 פ"י הכהן, הדפוס העברי בהונגריה, קריית ספר, לא (תשט"ז), עמ' 233. אני מודה לנכדו, שלמה דוד מבוסתן הגליל, על המידע.
- 524 מ. ד. גאון, יהודי מזרח בא"י, ח"ב, ירושלים תרצ"ח, עמ' 242.
- 525 על כך כתב בנו הרב ד"ר מ. פאפו בספרו *Rabbi Dr. M. Papo, The Sephardic Community of Vienna, in The Jews of Austria*, London 1967, pp. 327-346.
- 526 זבורניק 6/1992, עמ' 406-372.